

Айдар:
Рубрика:

**Жоғары білім беру жүйесіндегі риторика
Риторика в системе высшего образования**

ӘОЖ: 808/574/

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНЫ СТУДЕНТТЕРІНІҢ РИТОРИКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ АСПЕКТИЛЕРІ

А. С. Қыдыршаев, пед. ғылымдарының докторы, профессор

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті

Мақалада риторикалық мәдениетті қалыптастыру туралы ғылыми пікірлер келтіріліп, соның негізінде автор шешендік өнер дәрістерінде қойылатын талаптарды тарқатады.

В статье приводятся научные взгляды на формирование риторической культуры. Автор обширно анализирует требования по улучшению знания, умений и навыков ораторского искусства.

The article deals with the views about formation of rhetoric culture. The author widely analyzes the demand on improvement of skills and education of speaking art.

Шешендіктану (риторика) ғылымын дәуірлер ағысына қарай қилы тұрғыда танымыз. Ойлана сөйлеу іс-әрекетінің табиғатын философиялық-дидактикалық тұрғыдан тану риториканы білім мен білік, дағды жинақтайтын ерекше ілім ғана емес, осының негізінде мәдениеттің тұғырлы құндылықтарына қол жеткізу арқылы риторикалық мәдениет биігіне көтерілу тұрғысында бағалауға жетелейді. Біздіңше, шешендіктануды мәдениет саласында қарастыру риторикалық іс-әрекет мәнінің бұрын-соңды баса мән берілмей, елеусіздеу қалып келген жана бағыттарын айқындауға мүмкіндік туғызады.

Риторикалық мәдениет турасында не білеміз? Ол үшін, ең алдымен, көпшілікке ежелден мәлім, бір-бірінен алуан интерпретациялық тұрғыда айырмашылығы бар «мәдениет» ұғымы туралы айқындық керек. Ғылымда адамзаттың мәдениетке қатынасының кең көлемді жүйесі алға тартылып, онда мәдениетке қатысты теологиялық көзқарастан марксистік көзқарасқа дейінгі, рационалистіктен эмотивистікке дейінгі, технологиялықтан символдыққа дейінгі, жекеліктен субстанциялыққа дейінгі, креативистіктен деструктивистікке дейінгі көзқарастар талқыға салынууда. Нәтижеде мәдениеттанушылар арасында «мәдениет» туралы ортақ тұжырымның жоқтығын аңғарамыз. Бұған мәдениет турасында шамамен бір жүз елу анықтаманың тіркелуі дәлел. Сондай-ақ «мәдениет» ұғымының көп мәнділігі соңғы жылдары жарық көрген мәдениеттің жалпы теориялық мәселелеріне арналған монографиялық еңбектерде де атап көрсетіледі.

Мәдениет турасында пікірлер шоғыры әр алуан. Кейбір түйіндер легі төмендегіше: «Қоғам мүшесі ретінде адам баласының бойына құрамына білім, өнер, заң, мораль, салт-дәстүрлерге орайлас қабілет, дағдыларды қамти жинақталған кешен» (Э. Тейлор); «Адамның өзіндік еркіндікте көрінуіне бірден-бір әсер етуші тіл, өнер, дін, ғылым іспеттес үдеріс, оның алуан қилы сатылары» (Э. Кассирер); «Адамзат баласының биік өлшемдерді меже тұтып, оларды зерде сүзгісінен өткізе жоғарғы құндылықтарға қол жеткізуі» (М. Хайдеггер); «Материалдық рухани құндылықтардың тұтастығы» (Г. Францев); «іс-әрекет технологиясы» (З. Файнбург); «адам іс-әрекетінің амалдары» (Э. Маркарян); «өмір сүру салтының бағдарламасы» (В. Сагатовский); «тығыз астаса түйінделген

құндылықтар» (Н. Чавчавадзе); «қоғамның рухани келбеті» (Л. Кертман); «мәдениеттердің диалогы» (В. Библер); «Бұрынғы және қазіргі кездегі мәдени құндылықтар ретінде айқындала негізделген адамның шығармашылық іс-әрекеті» (Н. Злобин); «Әлеуметтік іс-әрекет барысында адамға тән күш – жігердің қалыптасуы мен дамуына бірден-бір септесер іс-шаралар мен амалдардың жүйесі» (Л. Коган); «Мәдениет руханилық өндіріс жүйесі ретінде өз құрамына рухани құндылықтар мен білім-бағдарларды туындатуды, сақтауды және қолдануды қалайды, ал бұның бәрі қоғам мен адамның рухани әлемінің құрамында қамтылмақ. Ендеше мәдениет іс-әрекеттің мақсат-міндеттері, ереже-уәждері және қағидаттары қалыптасатын күллі іс-қимылдың рухани өлшемі іспеттес. Демек, мәдениет дегеніміз – адам өмірінің сан алуан қырын қамтамасыз етуші барлық іс-әрекет жүйесінің алғышарты және құрамдас бөлігі сияқты адамзат іс-қимылының рухани компоненті» (Б. Ерасов); «Мәдениет адамды қалыптастырушы тұрғысында танылмақ, яғни іс-әрекеттің субъектісін дамыту шарттары, қоғамдық өмірдің түрлі саласындағы адам іс-әрекетінің амалдарын аталмыш субъектінің меңгеруінің шарттары ретінде көрінуі» (В. Келле); «Адам іс-әрекетінің барша салалары арқылы өтетін бірден-бір қайталанбас өзек» (М. Мамардашвили); «адамды биіктете отырып, оның өміріне құндылық дарытар құрылым» (Р. Тшуми); «мәдениеттегі бастысы - материалдық жетістіктер емес, индивидтердің адами биік идеалдарға қол жеткізуі» (А. Швейцер); «адамды өзіндік табиғи шегінен алып шығатын адами дамудың біртұтастығы» (И. Херман); «өзіндік жеке жетілу, өзінді-өзі таныту тұрғысындағы жан-тәнімен жасалған іс-әрекет» (А. Лосев); «адамның рухани тұрғыдан жетілу шарттары ретіндегі жүйе, адам баласының бірден-бір ұмтылар жарқын да таза, абсолютті идеалды тұрғыдан жетілуі» (В. Краус); «Мәдениет – қоғамдық-тарихи дамудың жай ғана үрлеп қойған қорабы емес, қайта оның ішкі жұмыс жасаушы компоненті және бірден-бір бөлінбес алғышарты, адам өмір сүруінің нағыз сапалық қажеттілігі» (Л. Митрохин); «Мәдениет дегеніміз – адамның шынайылық, әдемілік және ізгілік заңдылықтары бойынша өзіне де, өзгелерге де байланысты шығармашылық іс-әрекеті, бағалаушылық қарым-қатынасы» (В. Канке).

Қысқасы, «мәдениет» тұрасындағы түрлі көзқарастарға зер сала қарасақ, жоғарыда түйінделген мәдениеттанушы ғалымдардың ұстанымдарын бір-біріне мүлдем кереғар, келіспестей тұжырымдар деуге келмейді. Зерттеушілердің мәселенің қай аспектісіне басымдық беруіне қарап, ұсынылған анықтамаларды жалпылама тұрғыда бірер құрылымдық нұсқаларға топтауға әбден болар еді. Жинақтай айтсақ, мәдениет дегеніміз – рухани әрі материалдық тұрғыдағы құндылықтарды туындату және соған қол жеткізу бағытындағы адамның шығармашылық іс-әрекеті. Нәтижеде адам жеке тұлға ретінде де, сондай-ақ ешкімге ұқсас, қайталанбас индивид ретінде де өзіндік ашылу, толымды тұрғыда қалыптасу, шымырлана беку үдерістерін бастан кешеді. Ал бұлайша өрілген тұжырым мәдениетті феномен ретінде біртұтас ерекше құбылыс тұрғысында түсінуге жетелейді. Мәдениетті осылайша қабылдаудың тағы бір қыры – мәдениеттің тұңғыш мәні адам іс-әрекеті арқылы ғана ашылатын оның философиялық-антропологиялық түсінік ретінде тұжырымдалуы. Яғни, мәдениет – адам дамуының, оның жеке тұлға және индивид ретінде өзінше қалыптасуының, оның қабілет-қарымының, білім-дағдыларының ашылуы мен жетіле түсуінің тиімді алғышарты.

Мәдениетті философиялық-антропологиялық тұрғыда талдау оны феномен ретінде танудың өзіндік белгілерін (мәдениеттің адамның ішкі жан-дүниесіне тән екендігі, соның негізінде адамның ішкі сарайы айқындалатындығы; мәдениеттің толғаныс актілерінде туындайтындығы; диалог үстінде туындап, жүзеге асатындығы; өте жоғары, биік құндылықтар екендігі; жоғары да биік құндылық ретінде кез-келген тәжірибеде көрінетіндігі; өзіндік тылсым құпия мәнге ие екендігі; ал адамдар оларды тану, ашу арқылы дамып, жетілетіндігі) айқындауға мүмкіндік туғызады. Ал мәдениет тұрасындағы белгілер адам ұғымын біртұтас жүйе қалпында танытады. Адам өзінің біртұтастығын мейлінше толық әрі терең тұрғыда тек шығармашылық іс-әрекет үрдісінде ғана, құндылықтарды туындатуда, нақтылап анықтауда ғана, яғни мәдениет кеңістігінде ғана ашып көрсете алады.

«Мәдениет» тұрасындағы жалпы көзқарастар бізді риторикалық мәдениет жөніндегі пайымдауға жетелейді. Риторикалық мәдениет бағалау-бағдарлау бағытындағы ойлана сөйлеу іс-әрекетін айқындайды. Риторикалық мәдениетті өз бойына ұялата білген адам рухани тұлға және айқын да жарқын индивидтік қалыпта көрінбек.

Біздіңше, риторикалық мәдениеттің жүзеге асуы қазіргі таңда бірден-бір ерекше мәнге ие. Бұл іспеттес рухани өзін-өзі жетілдірудің материалдық жағын қанағаттандыру мен өндірістің өсу қарқынының адамзат санасында жаңаша көрініс табуы, қоғам мен жеке тұлға тұрасында берілер әлеуметтік бағаның өзгеруі күн тәртібіндегі риторикалық мәдениеттің

қалыптасу ерекшелігін де айқындайды. Бұл бағыттағы мәселенің оң шешім табуы адамдардың тұрмыси құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдар ұстануы негізінде адамзаттың ішкі жан дүниесінің қайта жаңғыруы жолымен жүзеге асады. Демек, қазіргі заманның ғаламдық проблемасы – бұл таза экономикалық, саяси не ғылыми проблемалар емес, ең алдымен, адамгершілік-рухани проблемалар. Ал мұндай жағдайда риторикалық мәдениеттің қалыптасуы, біздің пайымдауымызша, адамды өзгертудің, оның рухани тұрғыда қайта жаңғыруы мен ілгері дамып жетілуінің тиімді жолдарының бірегейі.

Ал студент атаулының бойына риторикалық мәдениетке қатысты білік, дағдыларды қалай жұғысты етпекпіз. Басты жолы – жоғары оқу орындарында шешендіктану /риторика/ ғылымын игерту арқылы. Біздіңше, шешендіктану курсы оқытуды қазақ халқының салт-дәстүрлері мен мәдениет және ұлттық менталитетімізбен байланысты шынайылыққа, ізгілік пен әдемілікке ұмтылуға бағытталған студенттердің ойлана сөйлей білу білік-дағдыларын, қабілет-қарымын дамытуды көздейтін аталмыш саланың (риториканың) кешенді қалыптағы интеграцияланған пән екендігі туралы түсініктен туындата білген дұрыс. Сондай-ақ, риторикалық мәдениетті, риторикалық біліктілікті қалыптастыру – бұл тек оқытудағы бір ғана бағыт емес, сонымен бірге, өзге де оқыту пәндеріне әсер ету құралы да, интеллектуалдық және эмоциональдық тұрғыда жетіле дамытудың тиімділігін қамтамасыз ететін, әлі де тереңірек айтсақ, студенттің әлеуметтік тұрғыда бейімделуінің тиімді жүруіне бірден-бір қажетті алғы шарт та.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында шешендіктануды оқытуда риторикалық білімнің негізі ретінде логос, пафос және этнос үштік тұғырының өзара үйлесе сәйкес келу идеясы да ескерілуі тиіс. Ендеше шешендіктану тұңғығына терең бойлау, шешендік өнерге баулу жай ғана риторикалық технологияны меңгеріп қана қою емес, сондай-ақ бұл – бізге ата-бабамыздан мұра ретінде қалдырылған жоғары адамгершілік тұрғысындағы құндылық ретіндегі ұлттық мәдениеттің маңызын танып-білу. Демек, шешендіктануды ұлттық риторикалық идеалдың бөлінбес бөлігі ретінде қабылдай білуіміз керек.

Ал жоғары оқу орындарында шешендіктануды оқыту арқылы риторикалық мәдениетке қатысты білік-дағдыларды жұғысты етуге септесер шешендік өнер дәрістеріндегі бірер ой тезистері төмендегіше:

- Кез келген затты, құбылысты, іс-әрекетті әр қилы анықтауға, сипаттауға болады. Сол сияқты шешендіктану да әртүрлі сипатта айқындалады. Мәселен, *шешендік* – дидарласушымыздың жүрегі мен ақыл-ойын баурап алуға, оны не нәрсе болса да сендіруге, иландыруға септесетін бізге берілген сый (*Жан Лабрюйер (1645-1696) – француз жазушысы*); *Шешендік* – сөйлеген сөзге тыңдаушылардың ешбір қиналыссыз құлақ қоюы ғана емес, сондай-ақ айтылған мәселеге ерекше ынта-ықылас танытып, тақырып байыбына терең бойлауға ұмтылысының оянуына түрткі боларлықтай сөз екшей білу өнері (*Блез Паскаль (1623-1662) – француз ғалымы, философ*); *Шешендік дегеніміз* – кез келген нақтылы зат туралы шебер сөйлеу өнері және сонысымен өзгелерді өз ойына ойыстыра білу (*Ломоносов Михаил Васильевич (1711-1765) – әйгілі орыс оқымыстысы, орыс шешендіктану ғылымының негізін салушы*); *Шешендік* – сөзбен жүзеге асырылатын әрі сөзбен барша жетістіктерге жеткізетін өнер саласы. Демек, барлығының тізгінін өз қолына алған, күллі өнердің қасиет – күшін өз бойына жинақтаған деуге болады (*Платон (б.з.д. (427-347) – ежелгі грек философы*); *Шешендіктану* – шаршы топ алды сөз сөйлеу арқылы әсер ету жөніндегі ғылым (*И. А. Стернин*); *Шешендіктану* – көпшілікке ерекше әсер ететін айғақтамаларды әзірлеу және жинақтау амалдарын зерделейтін филологиялық пән. Не болмаса, ежелгі грек философы *Аристотель* шешендіктануды (риторика) бақыт тұрғысында түйіндеген, себебі ол адамдардың өзгеге түсінікті болуына көмектеседі. Десек те, шешендіктанудың ғылым ретінде пайда болуын бәрі бірдей мойындамаған [1, 2, 3].

- Шешендіктанудың негізгі нысаны – сөз, шебер сөйлеу дағдысы. Бұл секілді орасан күшті сөзге ие болу (сөйлей білу) – тыңдаушыларға әсер ете білу, өз сезім-толғанысыңды, ой-көзқарасыңды жарқын да айқын әрі толық жеткізе білу, көпшілікке өзіңнің адал екендігіңді айқын сездіре, сендіре білу деген сөз. Бірақ та шешендік сөз – бұл кез келген сөз емес, аузына келгенді айту да емес, бұл – жан-дүниенді толғата өрілген, ой энергиясы арқылы толғанта көрінген сөз. Шешендіктану нысаны – белгілі бір коммуникативтік мақсат көздеген ерекше сөз. Демек, *шешендік* - айрықша қуатқа ие теңдесі жоқ қару. Шешендіктанудағы сөйлеуші мақсаты – аудиторияға өзіндік ұмтылысын, қызығушылығы мен қажеттіліктерін ұғыну, түсінуге көмектесу, оларға танымның бір көзі іспеттес осы бағыттағы белгілі бір әдісті аңғарту [2, 3].

- Шешендіктану өзіндік ерекшеліктерге ие. *Шешендіктану* – тарихи құбылыс, яғни белгілі бір уақытқа, қоғамға сәйкес өзгеріп отырады. *Шешендіктану* күрделі синтетикалық қалыпқа ие. Ол қазақ тілі, қазақ әдебиеті, сөйлеу мәдениеті, философия, психология, педагогика, этика және т.б. өзге де ғылым салаларымен байланысты. Әрине, әр түрлі саладағы мамандар шешендікті қилы тұрғыда қарастырады. Мәселен, *лингвистика* ауызша сөйлеу мәдениетінің теориясын қарастырады, шешендерге шаршы топ алды сөйлеуде туған тіліміздің байлығын қалай қолдану турасында кеңестер береді; *психология* ауызша сөз сөйлеуді қабылдау, сөйленген сөздің ұжымдық санаға әсерінен туындар мәселелерді қарастырады, адамдарға тән шешендік тұлға және аудитория психологиясын зерделейді; *логика* шешендерді өз ойын үйлесімді де жүйелі баяндау, ұсынып отырған мәселенің шынайылығын дәлелдеу мен жалған түйінді жоққа шығару бағытындағы дұрыс ойлау амалдарына үйретеді. Адамның кім екендігін айқындайтын сан алуан сапалық қасиеттердің ішінде шешенге аса қажетті сапалық белгілер бары даусыз. *Қандай адамды шешен дейміз?* Бұл орайдағы пікірлер де әр түрлі: бірі қалай сөйлегеніне байланыссыз, әйтеуір көпшілік алдында сөз сөйлеуші адамды шешен деп есептейді, бірі шын мәнінде шебер сөйлей білетін адамды шешен деп таниды. Сөздікке жүгінсек, «шешен» «оратор» сөзі орыс тілінде XVIII ғасыр басында пайда болған. Ал қазақтарда тым әріден бары байқалады. *Шешен (шежіре, ділмар, сөзшең, сөзуар)*. Ол латын тіліндегі «*orare*» («говорить» – «сөйлейді») сөзінен шыққан. В. И. Даль бұл сөзге түсінік бере келіп, «*вития*», «*краснослов*», «*сөзшең адам*», «*шебер сөйлейді*» деген синонимдерін келтіреді. Бақсақ, бұл ұғымдардың қай-қайсысында да «*шешен сөйлеу*», яғни әдемі, бейнелі, мәнерлі сөйлеу сапасына акцент беріледі [3].

- Антикалық дәуірден бергі шешен тұлғаның келбетін танытар негізгі үш тірек тұғырлар сапынан этос, логос, пафосты атаймыз. *Этос (грекше ethos – салт-дәстүр, адами қалып, мінез)*. Ежелгі гректердің пікірінше, егер де шешен өзі өмір сүріп отырған қоғамда беделді, ақылды да адал, адамгершілігі мол адам ретінде танымал болса, оның сөзі қашан да сенімді шықпақ. «Этос» пен «этика» – бір түбірден өрбіген сөздер. *Логос (грекше logos – түсінік, ой)* – сөйленер сөздің күллі өрілу барысы, құрылымы, айғақтамасы, түйіндері айқындалар логика заңдары негізінде құрылуы. «Логос» және «логика» – бір түбірлі сөздер. *Пафос (грекше pathos – сезім, жұлықынис)* – серпінді сілкініс, ілгерілеу, эмоцияның көрінуі. Пафоспен сөйлеу дегеніміз – дауыс тонын тиімді пайдалана отырып, интонацияны құбылта, пантомимикамен анық та әсерлі, эмоциональды тұрғыда жеріне жеткізе айту [2, 3].

- Шешендіктің аксиомалары бар. Олардың бір қатары төмендегіше: 1). Ешкімді зорлап оқыта алмайсың, тек танымдық тереңдікке ұмтылысты оятуға, ілім-білімге құлшынысты еселеп туындатуға болады; 2). Этика заңдарына сүйене келе, өзіңді құрметтей отырып, тек өз ой-пікіріңді ғана дұрыс деуден аулақ болған жөн. Сәйкесінше, өз ойыңды ғана ұсынып қоймай, дидактасушының да пікірін електен өткізе ескеру абзал; 3). Қашан да дидактасушының білім, білік-дағдыларының деңгейін ескере отырып, оның өз тілінде сөйлесуге ұмтылған жөн. 4). Сөйлеу мәдениетінді еселеп көтеріп отыру мақсатында сөздік, анықтағыштарға сүйеніп, сөйлеу тіліндегі қателіктерден арылу жөн, т.б. [2].

- Сөз сөйлеуге даярлану алгоритмі туралы ойлану. Шешендік өнерді жанадан бастап үйренушілерге сөз сөйлеуге мұқият даярлану – міндетті іс. Ең алдымен, сөз сөйлеудің қажеттілігін айқындап алған жөн, яғни сені сөз сөйлеуге мәжбүр еткен қандай себеп екендігін, сөйленер сөзіңнің мақсатын айқындап алуды ойлау дұрыс; Бұдан әрі өз мүмкіндігің мен алғы мақсатыңа орай *инвенция* сатысына (сөйленер сөзіңізге қажетті материалдарды даярлау) кіріскейсің; Сөйлеу мақсатының толық жүзеге асуы үшін, ой жүйесінің тиімділігін ескере келе, жинақталған материалдарды топтастыру дұрыс (*диспозиция*); *Элокуция* кезеңінде сөйленер сөздің жоспары мен құрылымын әзірлегейсің. Бұл тұста тілмен жұмыс жасаудың тынымсыз машақаты жүрмек; Еске сақтау амалына сүйеніп, редакцияланған, жазылған сөйленер сөзіңіздің мәтінін жаттап алуға кеңес берер едік [5].

- «Тыңдалмаса ықыласпен, Ұқпасқа айқан сөз жетім» (Төле би). «Көп адам жақсы нәрселер айта алады, бірақ тыңдай білетіндер тым аз, өйткені бұл үшін ақылдың күші қажет» (Э. Хоу). Адамдармен дидактаса келіп, егер де біз бір-бірімізді тек тыңдап қана қоймай, айтылған сөздердің байыбына терең бойлай білсек, кез келген іс атаулыны оп-оңай, жеп-жеңіл әрі айқын да нақты шешкен болар едік-ау деген риторикалық сауалды өз-өзімізге жиірек қою [2, 3].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Аристотель Риторика. – М. : Лабиринт. – 2007. – 256 с
2. Қыдыршаев, А. С. Кестелі шешендіктану / А. С. Қыдыршаев. – Орал. – 2008. – 84 б.
3. Қыдыршаев, А. С. Шешендік тағылымы / А. С. Қыдыршаев. – Орал. – 2006. – 142 б.